

Mirosława Czetyrba-Piszczako
Olsztyn
Maria Czetyrba
Poznań

Sufiksalne derywaty przymiotnikowe z prefiksem „не-” we współczesnym języku ukraińskim

W języku ukraińskim prefiks *не-* wykazuje szeroką ekspansywność w tworzeniu derywatów przymiotnikowych z dominacją typu afiksального. Poniżej słowotwórczej analizie zostały poddane pochodne sufiksalne z wyłączeniem najliczniejszej formacji jednostek z formantem *-н-*, szczegółowo opisane i zanalizowane w artykule *Derywaty przymiotnikowe z prefiksem не- i sufiksem -н- (-нн-) we współczesnym języku ukraińskim*¹.

Wśród formacji sufiksalnych z *не-* prefiksalnymi przymiotnikami z formantem *-лив-* stanowią grupę najliczniej reprezentowaną, bo wariant ten występuje w około 100 derywatach w języku ukraińskim². Derywaty z formantami *-лив-* (*-ив-*) wyrażają zaprzeczenie lub przeciwstawienie tych właściwości psychicznych człowieka oraz fizycznych materiału, które nazywa wyraz bazowy. Przymiotniki tego typu słowotwórczego najczęściej derywowane są od podstawy czasownika określającego wykonanie czynności czy podleganie stanowi, a derywaty z wykładnikiem *не-* charakteryzują osoby nie posiadające skłonności zawartych w rdzeniu motywującym, np.: *небоязливий* (боятися), *недбайливий* (дбати), *нежурливий* (журитися), *непоспішливий* (поспішати), *непам'ятливий* (пам'ятати), *недогадливий* (догадатися, догадуватися), *невигадливий* (вигадати), *нелякливий* (лякатися).

Nieliczne przymiotniki z tym wariantem derywowane są od podstaw rzeczownikowych i tworzą dwa semantyczne podtypy:

a) który nie charakteryzuje się tym, co nazywa podstawa, np.: *неправдивий* (правда), *некрасивий* (краса), *невродливий* (врода);

b) który nie posiada cech, jakie nazywa podstawa, np.: *немилостивий* (милість), *незлюбивий* (злоба), *нежурбливий* (rot. журба), *несміливий* (смільсть), *нежалісний* (жалість).

¹ *Wschód – Zachód. Pogranicze kultur*, Słupsk 2007, s. 302–305.

² Wszystkie przykłady derywatów zostały zaczerpnięte ze *Словника української мови в 11-ти томах* (dalej jako SUM), Київ 1970.

Przymiotniki z sufiksem **-лив-** derywowane są częściej od podstaw rzeczowników prostych, np.: *некорисливий* (користь), *невродливий* (врода), *незгідливий* (згода), rzadziej motywowanych, np.: **-об-** *незлюбливий* (злоба), jak również od rzeczowników pochodzenia czasownikowego, np.: *негнівливий* (гнів), *невимогливий* (вимога), *недовірливий* (довір'я), *незрадливий* (зрада), *неосудливий* (осуд).

W omawianej formacji jest kilka derywatów pochodnych od podstaw przymiotników niezaprzeczonych, np.: *некмітливий* (кмітливий), *незичливий* (зичливий), *неввічливий* (ввічливий), *непрозорливий* (прозорливий), *неважливий* (важливий), *нечутливий* (чутливий), *неможливий* (можливий).

W języku ukraińskim niektóre przymiotniki z **не-** prefiksanym i częścią **-лив-** posiadają odpowiedniki z innymi formantami, por.: *непоспішливий* – *непоспішний*, *неощадливий* – *неощадний*, *небоязливий* – *небоязкий*, *недбайливий* – *недбалий*.

Przeprowadzona analiza wykazała, iż pochodne skłonnościowe z sufiksem **-лив-** nie są derywowane od podstaw rzeczowników o znaczeniu przedmiotowym.

Uwzględniając kryterium ilościowe, kolejną grupę sufiksalnych pochodnych przymiotnikowych stanowią derywaty z formantem **-им-**. Formacja ta liczy około 35 wyrazów w większości z odczasownikowymi podstawami. W gramatyce języka rosyjskiego czytamy, iż przymiotniki z sufiksem **-им-** oraz **не-** prefiksalnym mają znaczenie „не способный подвергнуться действию, названному мотивирующим словом, или произвести это действие”³. Ze względu na charakter znaczenia przymiotniki zaprzeczone z tym sufiksem informują o niemożności wykonania czynności lub niemożności poddania się czynności będącej desygnatem czasownika podstawy, np.: *незглибимий*, *невловимий*, *невгасимий*, *неділимий*, *нерушимий*, *несходимий*. W charakterze podstaw motywujących wykorzystywane są czasowniki dokonane i niedokonane, prefiksalne i bezprefiksalne, por.: *невикоренимий*, *невмолимий*, *незборимий*, *незримий*, *несокрушимий*.

Do formacji tej wszedł jeden przymiotnik derywowany od rdzenia rzeczownika osobowego typu *нелюдимий*, który obok znaczenia atrybutywnego – ‘ten, kto unika towarzystwa ludzi, samotnik’, posiada dodatkową semantykę lokatywną – ‘miejscowość, gdzie nie ma ludzi’.

W języku ukraińskim niektóre przymiotniki z formantem **-им-** posiadają paralelne formy sufiksalne z sufiksem **-н-** (**-нн-**), por.: *непогасимий* – *непогасний*,

³ *Грамматика современного русского языка*, под ред. Н.Ю. Шведовой, Москва 1970, s. 203.

невтомимий – невтомний, невіддільний – невіддільний, нестерпимий – нестерпний, непримиримий – непримиренний, непростимий – непроцєнний.

Kolejna formacja to derywaty z formantem **-ов-** i jego wariantami **-ев-** (**-єв-**). W języku ukraińskim jest to formacja nieliczna, w sumie około 20 przykładów. Przymiotniki te derywowane są od podstaw rzeczowników nazywających pojęcia abstrakcyjne, np.: *необов’язковий, нетиповий, несуттєвий*. Wynotowaliśmy ze *Словника української мови* (SUM) trzy derywaty z podstawą rzeczownika o znaczeniu przedmiotowym, konkretnym, w tym dwa rzeczowniki nieosobowe i jeden osobowy: *невійськовий* (військо) – cywilny, *непаровий* (пар – nieużytek, ugor), *неметалевий* (метал). Rzeczowniki derywujące przymiotnik mogą być motywowane i proste. Przykłady derywatów o podstawach niemotywowanych:

a) rodzaju męskiego: *несорттовий* (сорт – gatunek), *нескладовий* (грам., склад – sylaba), *нетиповий* (тип – typ);

b) rodzaju żeńskiego: *ненауковий* (наука), *несуттєвий* (суть – treść, sentencja), *нестатевий* (стать – płeć, т’т).

Formacja z **не-** prefiksalnym oraz formantem **-єв-** posiada jeden przymiotnik, w którym podstawa rzeczownika motywującego jest rodzaju nijakiego: *нежиттєвий* (життя – życie).

W klasie derywatów motywowanych występują najczęściej substancywa sufiksálne rodzaju męskiego z formantem **-к-** (**-ок-**), np.: *неприбутковий* (прибуток – zysk, dochód), *необов’язковий* (обов’язок – obowiązek). Odnotowaliśmy w SUM jeden derywat przymiotnikowy tworzony od rdzenia przysłówka typu *неоднаковий*.

W derywatach *недоказовий* (доказ), *непризовий* (призов) za podstawę motywującą posłużyły rzeczowniki odczasownikowe.

Derywaty z formantem **-к-** (**-ок-**) są grupą liczącą około 30 formacji. Pochodne z tymi formantami określają brak pewnych fizycznych właściwości przedmiotów lub skłonności ludzkich, np.: *нежаркий, нелегкий, несолодкий, небоязкий, неговіркий, нетямкий*. W formacji dominują motywacje od przymiotników niezaprzeczonych, por.: *неширокий* (широкий), *невисокий* (високий), *нетонкий* (тонкий), *нерідкий* (рідкий), *нешвидкий* (швидкий).

Często w charakterze podstaw derywacyjnych występują czasowniki, które w procesie derywacji tracą końcową tematyczną samogłoskę oraz podlegają alternacjom samogłoskowym, np.: *нековкий* (tech.) – ‘którego nie można kuć, hartować’; *нелеткий* (chem.) – ‘który nie ma właściwości szybkiego wyparowywania’; *неплавкий* – ‘nie posiadający właściwości topienia się przy niskiej temperaturze’; *недорікий* – ‘z wadą wymowy’, *неговіркий* – ‘małomówny’; *негнучкий* – 1. ‘nie

posiadający giętkości’, 2. (przen.) w znaczeniu atrybutywnym, ‘osoba trudno przystosowująca się do nowych warunków’; ‘niegiętki’.

W języku ukraińskim z formacji z sufiksem **-к-** można wyodrębnić kilka derywatów z rdzeniem motywacyjnym rzeczownika odwerbalnego, np.: *негомінкий* (гомін), *неповороткий* (поворот). Przymiotnik *незимостійкий* to złożenie typu rzeczownikowo-przymiotnikowego charakteryzujące ‘brak właściwości roślin przystosowania się do niesprzyjających warunków zimowych’. Derywat *непоодинокий* stanowi wyjątek w tej klasie przymiotników, ponieważ za jego bazę derywacyjną posłużył liczebnik jeden (один) oraz przedrostek **-но-**.

Specyficzną grupę pod względem semantycznym w formacji z sufiksem **-к-** i prefiksem **не-** reprezentują tzw. przymiotniki parametryczne derywowane od bazowych przymiotników niezaprzeczonych, w których cząstka zaprzeczona **не-** wprowadza znaczenie „przeciwieństwa z odcieniem umiarkowania lub znaczenie nieostrego kontrastu”⁴, np.: *нелегкий* – stosunkowo ciężki; *неблизький* – dosyć daleki; *недалекий*, *неважкий*, *невисокий*.

Derywaty z formantem **-ськ-** (**-цьк-**). W języku ukraińskim pod względem frekwencji przymiotniki z sufiksem **-ськ-** (**-цьк-**) i prefiksem **не-** są najmniej liczną klasą. W SUM zarejestrowano jedynie około 10 takich przymiotników. Sufiks **-ськ-** (**-цьк-**) i prefiks **не-** derywują od nazw atrybutywnych przymiotniki o znaczeniu ‘to, co nie jest charakterystyczne, właściwe temu, co nazywa podstawa motywująca’. Jest to typ produktywny w sferze podstaw rzeczowników osobowych.

Derywaty z sufiksem **-ськ-** (**-цьк-**) motywowane są rzeczownikami rodzaju męskiego, np.: *неприятельський* (приятель), *негосподарський* (господар), *незаможницький* (заможник), *нетовариський* (товариш).

W derywacie *нетовариський* w wyniku tworzenia formy przymiotnikowej nastąpiło nałożenie się dwóch sąsiednich morfemów, czyli spółgłoski należącej do tematu i spółgłoski sufiksu **-ськ-** товариш ⇔ ськ „кінцевий приголосний основи [к], або [ц], [ч], [х], [ш], [с], [г], [ж], збігаються зі звуком [с] суфіксів **-ськ-**, **-ств-**. Тут відбувається взаємодія морфем, злиття, своєрідний сплав, що дає якісно новий приголосний [з’] або [с’], [ц’], [з’], який в однаковій мірі належить do обох сусідніх морфем, що приводить до утворення усічених морфем при поділі слів”⁵.

Pozostałe derywaty tej kategorii to *несвітський*, *нелюдський*, *непролетарський*, *непротивленський*.

⁴ J.D. Apresjan, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław – Warszawa – Kraków 2000, s. 288.

⁵ Л.М. Полюга, *Морфемний словник*, Київ 1983, s. 7.

Kolejna formacja to derywaty z formantem imiesłowowym *-л-*. W SUM zanotowanych jest około 40 przymiotników z prefiksem *не-* oraz sufiksem *-л-* o znaczeniu ‘nie znajdujący się w stanie wywołanym w wyniku działania desygna-tu czasownika bazowego’, np.: *нестиглий, недійшлий, нузгаслий, неосілий*. Najczęściej tego rodzaju formacje dewerbalne z sufiksem *-л-* funkcjonują jako imiesłowy, które podlegają masowo adiektywizacji.

Derywaty te tworzone są od rdzeni czasowników nieprzechodnich. Pod względem strukturalnym werbatiwa derywujące przymiotniki posiadają formę prostą, np.: *небувалий, невмілий, недбалий, нежилий, незрілий, неспілий* i prefik-salną, np.: *незрозумілий, недорослий, незагорілий, нерозцилий, непрохололий, незгаслий, недійшлий, нерозпуклий*. Analiza formacji z sufiksem *-л-* pozwala stwierdzić, iż formant *-л-* ma znaczenie komunikatywne i derywuje przymiotniki czynnościowe oraz potencjalne.

Derywaty z sufiksem *-л-* oraz z prefiksami *не-* i *до-* wskazują na proces niezakończonej czynności lub niecałkowite podleganie stanowi, por.: *недогнилий* – ‘który nie uległ całkowitemu zgnięciu’; *недорослий* – 1. ‘który jeszcze nie dorósł’, 2. ‘który nie osiągnął normalnego wzrostu’; *недозрілий* – 1. ‘który jeszcze nie dojrzał’, 2. (przen.) ‘ostatecznie nie został uformowany, nieskończony’; *недомілий* – ‘który nie spalił się całkowicie’. W formacji z formantem *-л-* odnotowaliśmy jeden przymiotnik złożony. Jest to złożenie przysłówka i czasow-nika w słowie *недовготривалий* – ‘taki, który trwa krótki czas’.

Kolejna grupa jednostek imiesłowowego pochodzenia to derywaty z forman-tami *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-ущ-* (*-ющ-*), które stanowią ponad 50 przykładów. Najnowsze analizy językoznawców wykazały, iż owe imiesłowy substantywne, które pojawiły się w języku ukraińskim w analogii do języka rosyjskiego, współ-cześnie wypierane są przez formy z sufiksami rodzimymi⁶.

Jako przymiotniki derywaty z formantami *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-ущ-* (*-ющ-*) funkcjonują w znaczeniu przenośnym. Przymiotniki zawierające temat werbalny i wymienione sufiksy mają znaczenie ‘odnoszący się do działania nazwanego podstawą motywującą’. Najczęściej jako podstawa derywacyjna występują cza-sowniki proste nieprzechodnie lub o nieprzechodnim znaczeniu, np.: *незгасающий, незрячий, небалакучий, нестухающий, некліпающий, непутящий, неімучий, невидючий, невгавущий, негорючий, немовлящий, неблизкучий, нелинючий, нетанучий*. W języku ukraińskim wiele form imiesłowowych z tymi sufiksami ulega substantywizacji.

⁶ А.О. Стишов, *Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст.*, „Мовознавство” 1999, nr 1, s. 9.

W języku ukraińskim derywaty z sufiksem **-альн-** należą do mało produktywnych, oscylują w granicach 8 jednostek. Jeden wyraz pochodny z tej grupy można wyprowadzić od rdzenia werbalnego: *непромокальний* – ‘który nie przepuszcza wilgoci’. Drugi typ ukraińskich derywatów z sufiksem **-альн-** to przymiotniki pochodzenia imiesłowowego utworzone od podstaw rzeczowników zapożyczonych *нематеріальний, нераціональний, непропорціональний, ненатуральний*. Pochodny przymiotnik *ненормальний*, obok podstawowego znaczenia *nomina essendi*, dysponuje znaczeniem atrybutywnym charakteryzującym człowieka chorożego psychicznie.

W języku ukraińskim derywaty z innymi formantami oraz prefiksem **не-** występują sporadycznie. W SUM znajdujemy kilka przymiotników z następującymi sufiksami: **-уват-** (*невинуватий, недорікуватий, недоумкуватий*); **-ом-** (*невідомий, невагомий, невідомий*); **-ист-** (*незаймистий, небарвистий*); **-очн-** (*невжиточний*); **-ат-** (*нежонатий*); **-ичн-** (**-ічн-**) (*недемократичний, недіалектичний, неантагоністичний, негігісничний*); **-овит-** (*негордовитий*); **-ечк-** (*недалечкий*); **-оч-** (*недівочий, неробочий*); **-яч-** (*недитячий*); **-ян-** (*невітряний, нелюдяний*); **-нян-** (*неслухняний*).

Opis i analiza derywatów sufiksalnych, które były przedmiotem niniejszego artykułu, skłaniają do przytoczenia następujących wniosków:

1. Rozpatrywane pochodne afiksalne ze względu na podstawy motywacyjne można podzielić na dwie podstawowe grupy, których motywacja została wyprowadzona od podstaw imiennych oraz werbalnych motywowanych i prostych.

2. Derywowane podstawy rzeczownikowe należą do kategorii motywowanych i prostych funkcjonujących w dwóch rodzajach gramatycznych: męskim i żeńskim. Większą ekspansywność w tworzeniu derywatów sufiksalnych wykazują bazy motywowane, najczęściej sufiksalne.

3. W języku ukraińskim funkcjonuje nieliczna klasa tzw. derywatów polimotywacyjnych o podwójnej motywacji, tworzenie których można wyprowadzić od odpowiedniego przymiotnika bezprefiksального lub rdzenia rzeczownikowego.

4. Liczną formację stanowią pochodne motywowane czasownikiem w formie dokonanej i niedokonanej. Dla tej klasy także charakterystyczne jest zjawisko wielomotywacyjności. Znacznie mniejszą produktywność zaobserwowano wśród baz derywacyjnych odadiektywnych.

5. W języku ukraińskim liczna grupa derywatów sufiksalnych dysponuje supletywnymi formami sufiksalnymi lub paradygmatycznymi.

Резюме

Суффиксальные прилагательные дериваты с префиксом „не-” в современном украинском языке

В настоящей статье представляется словообразовательный анализ прилагательных дериватов с префиксом *не-* в украинском языке. Рассматривались *-лив-*, *-им-*, *-ев-* (*-ев-*), *-к-* (*-ок-*, *-ек-*), *-ськ-* (*-цьк-*), *-л-*, *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*). Проведенный анализ позволил сделать нижеследующие выводы:

1. Учитывая мотивационные основы, рассматриваемые аффиксальные производные можно разделить на две основные группы, мотивировка которых была введена в имеющиеся основы, а также вербальных мотивированных и простых.

2. Существительные основы принадлежат к категории мотивированных и простых, функционирующих в двух грамматических родах: мужском и женском. Большую экспансивность в создании суффиксальных дериватов проявляют мотивированные базы основы, чаще всего суффиксальные.

3. В украинском языке функционирует немногочисленный класс, так называемых полимотивационных дериватов с двойной мотивировкой, образование которых можно вывести из соответствующего беспрефиксного прилагательного или существительного корня.

В украинском языке многочисленная группа суффиксальных дериватов располагает супплетивными суффиксальными либо парадигматическими формами.

Summary

Suffixal adjectival derivatives with a „ne-” prefix in the modern Ukrainian language

This article presents a word formation analysis of adjectival derivatives with a *ne-* prefix in the Ukrainian language. Derivatives with the following formants are discussed: *-лив-*, *-им-*, *-ев-* (*-ев-*), *-к-* (*-ок-*, *-ек-*), *-ськ-* (*-цьк-*), *-л-*, *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*). The conducted analysis allows for the following conclusions:

1. With regard to derivative bases, the discussed affixal derivatives can be divided into two basic groups, whose motivation is derived from nominal and verbal derivative bases and roots.

2. Derived noun bases fall into the categories of derivative bases and roots, functioning in two grammatical genders: masculine and feminine. A greater expansiveness in forming suffixal derivatives is indicated by derivative bases, mostly suffixal ones.

3. In the Ukrainian language, there is a small group of the so-called polymotivational derivatives with a double motivation, whose formation can be derived from a particular non-prefix adjective or a noun stem.

In the Ukrainian language, a numerous group of suffixal derivatives has suppletive suffixal or paradigmatic forms.